

कुष्ठहन्तृ पु० कुष्ठं हन्ति हन-हृच् । १ हस्तिहन्ते (हाति-
कान्दा) राजनि० २ कुष्ठनाशके त्रि० श्वाकुच्छं स्त्री० डीप्
राजनि० [त्रिका० २ कुष्ठनाशके त्रि०

कुष्ठहन्तृ पु० कुष्ठं हरति ह-क्षिप् लृक् च । १ विट्खदिरे
कुष्ठारि पु० ८७७ । १ विट्खदिरं शब्दच० । २ पटोले श्यादि-
त्यपले ४ खदिरमात्रे पूगम्बुके च राजनि० ३ कुष्ठनाशके
कुष्ठिका स्त्री कुष्ठीव कायति कै-क । पादावयवभेदे “यास्ते
जङ्घाः याः कुष्ठिका चञ्चरा ये च ते शफाः” अथ० १०८२३
कुष्ठिन् त्रि० कुष्ठ+अत्यर्थे इनि । कुष्ठरोगयुक्ते । कुष्ठशब्दे-
उदा० स्त्रियां डीप्

कुष्ठित त्रि० कुष्ठं जातमस्य तार० इतच् । जातकुष्ठे “स्त्री-
पुंसयोः कुष्ठोपाहृष्टशोणितयुक्तयोः । यदपत्यं तयो
जातं श्रेयं तदपि कुष्ठितम्” सुश्रुतः [उणा०

कुम्भल न० कुम्भ-क्यलन् । १ छेदने श्वादेने श्विकक्षिते च
कुम्भाण्ड पु० ईपत् उभा पित्तहेतुत्वान् अण्डेषु बीजेषु यस्य
यक० । (कुम्भडा) ख्याते १ एते, २ शिवस्य पारिपदभेदे च
तस्य कुम्भाण्डाद्वृत्तिवाच्यत्वात् जातित्वात् स्त्रिया
डीप् कुम्भाण्डोत्पत्त्यत् ३ लताभेदे स्त्री भावप्र० चण्वेदादि
प्रसिद्धेषु ४ कृमिपेषेषु स्त्री ५ यद्देवा देयहेतुनभिलषद्-
मन्त्रपञ्चकात्मकेऽनुवाके पु० “मृतस्य श्वात्वेण प्रायश्चि-
त्तानि दापयेत् । साधितां रेवतीमिष्टिं कुम्भाण्डमव-
मर्षयाम्” भा० आत० १२६६ व्याख्याने नीलकण्ठः ।
यद्देवा इत्याद्यनुवाकस्य यजु० २०।१४।१७॥ यथा
“यद्देवा देयहेतुर्देवाससकृत्ता वयम् । अग्निमी तस्मा-
देनसो विश्वानुत्तम्यन्वहसः” यजु० २०।१४।

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्षणा वयम् । वायु-
र्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चन्वहसः” १५ । यदि जाम-
दादि स्रष्ट एनांसि चक्षणा वयम् । सूर्योमा तस्मादेन-
सो विश्वान्मुञ्चन्वहसः” १६ । यदुपामे यदरण्ये यत्-
संभार्या यदिन्द्रिये । यच्छ्रे यदये यदेनसकृता व-
यम् । यदेकस्याधिधर्माणि तस्मात्पञ्जनयसि” १७ ।
यदापो अत्रा इति वरुणो नोमुञ्चन्वहसः” १७॥ “इति
सार्धं चतुष्टयमन्त्रात्मकोऽनुवाकः तत्राद्यास्त्रिस्तः कुम्भाण्डो-
संज्ञा यथाह वेददी० “इत उत्तरमयमर्थः मासरकुम्भं
प्रावयति यद्देवा इति” का० १।५।१२ अथ चतुष्टयं कृत्वा
यद्देवा इत्यादिना वरुणो नो मुञ्चन्वित्यनेन सार्ध-
कण्डिकाचतुष्टयात्मकेन मन्त्रेण सागरकुम्भा जले तार-
यति । अग्निवायुसूर्यदेवत्वात्तस्मात्तुष्टुमः कुम्भाण्डो-

संज्ञाः” इति । तेनावशिष्टसार्धमन्त्रसहितोऽनुवाकः
कुम्भाण्डसंज्ञक इति विवेच्यम् प्रागुक्तभारतव्याख्याने
नीलकण्ठेन मन्त्रपञ्चात्मकस्य तथात्वोक्तिः सार्धमन्त्रस्य
मन्त्रत्वकल्पनयेति बोध्यम् । स्वार्थं क कुम्भाण्डोऽपि
(कुम्भडा) वृक्षे ओषधिभेदे, उमायां, (मसिना) कर्कारी-
व । कुम्भाण्डस्य गुणपाकप्रकारादि भावप्र० उक्तं “कु-
म्भाण्डं वृंहणं वृष्यं गुरु पित्ताक्षवातहृत् । बालं
पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् । वृद्धं नातिष्ठितं
खाद सचारं दीपनं लघु । वस्तियुद्धिकरं चेतोरोग
हृत् सर्वदोषजित् । अस्य पाकप्रकाराः यथा “घृते त-
प्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कुम्भाण्डसम्भवान् । वार्त्ताकुपि-
धिना कुयात् प्रलेहतलनादिकम् । वेश्वाराहृतक्रोश
घृते तलनपूर्वकम् । कुम्भाण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुखा-
ड सुन्दरम्” । “घृतेन गुडयुक्तं गोलकुम्भाण्डखण्डका-
न् । रश्मितान् जीरमरिचैरिमात् सुगुलिकां विदुः”
“चतुरस्रायतान् स्थूलान् खिलान् क्षीरेण क्षोदितान् ।
सुपाचान् खण्डमर्षिभ्यां मरिचैर्वादिवासितान्” । “कुम्भा-
ण्डखण्डानि ससैस्त्रयानि तनूनि सम्मर्द्धितपिण्डतानि ।
जम्बीरनीराश्रितश्चैवैर्भवंति वज्जेरपि पोषणाय” ।
“कुम्भाण्डसम्भवाः खण्डाः सुखिन्नाश्चणकान्विताः । वेश-
वारयुते तैले तद्येदा प्रलेहयेत् । खण्डं कनिष्ठिकाकारं
कौष्माण्डं खेदापिण्डतम् । राजिकादधिसिन्धूयैर्भिञ्जितं
कास्तूरायकम् । एवं वज्जविधाः कायाः कौष्माण्डा हि
विचक्षणैः । प्रलेहतलनखाट्टाचारचम्पानराजिकाः” ।
“अमृतं पक्कुकुम्भाण्डं कुम्भाण्डं तरुणम् विषम्” वैद्य०
“कुम्भाण्डे चार्थं चग्निः स्यात्” तिथित० । खलान् चैव
कुम्भाण्डं कार्त्तिके परिवर्जयेत्, कार्त्तिकव्रते पुरा० ।

६ यागक्रियाविशेषे यजु० तन्मूलं मृग्यम्
कुम्भाण्डकारसायनं न० चक्रदत्तोक्ते कुम्भाण्डस्य द्रव्यान्तर
मिश्रितस्य पाकविशेषेण जाते औषधभेदे यथा
“कुम्भाण्डकात् पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम् । पचेत्
तप्ते घृतप्रसवे शनैस्तान्त्रमये वृद्धे । यदा मधुनिभः पाक-
स्तादा खगशमं न्यसेत् । पिप्पलीशङ्खवेराभ्यां द्वे पले
जीरकस्य च । त्वगेवापलमरिचधान्यकानां पलाईकम् ।
न्यसेत्तूणीततं तत्र द्रव्यां सङ्कुट्टयेन्मुहुः । तत् पक्वं
स्यापयेद्वाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्त्तिकम् । तद्यथाग्निवत्
खादेद्रक्तपित्ते क्षतक्षयी । काशश्चासतमम्बुर्हृत्तन्वाञ्चर-
निर्पोद्धितः । वृष्यं पुनर्नवकरं वलवर्षप्रसादनम् ।